

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ Ը.–Ժ. ԴԱՐԵՐԻ ՎՅՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ¹

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ը.–Ժ. դարերի ժամանակահատվածը հոգեւոր ավանդույթում ներկայացնում է ժամանակի վերաիմաստավորման կարեւոր փուլ՝ տիեզերաբանական եւ պատմաբանական ըմբռնումից դեպի ծիսական, գոյաբանական եւ սոտերիոլոգիական: Այս ժամանակահատվածում կարելի է հետագծել աստիճանական անցում ժամանակի՝ որպես պատմական իրադարձությունների շրջանակի ընկալումից դեպի այն՝ որպես անհատի ներքին հոգեւոր զարգացման ձեւի ընկալում: Այս ժամանակահատվածում ժամանակի աստվածաբանությունը ավելի ու ավելի քիչ է հենվում ժամանակագրական կարգույթների վրա եւ ավելի ու ավելի է բացահայտվում խորհրդանշիչ, աղոթքի եւ աստվածացման հորիզոնում²:

Եթե նախորդ՝ հատկապես Ե.–Է. դարերում, ժամանակի հասկացությունը դեռեւս պահպանում էր անտիկ աշխարհայացքի կառուցվածքային առանձնահատկությունները՝ որպես աստվածային նախախնամությանը ենթարկվող ստեղծված, ուղղորդված եւ վերահսկվող իրադարձությունների

^{1*} Ստացվել է՝ 9.09.2025, գրախոսվել է՝ 29.10.2025: էլ. հասցե՝ arusyak.shirinyan@ysu.am:

² «...կենդանի էակ, այստեղ, այսինքն՝ ներկա կյանքում, առաջնորդվելով [որոշակի ձեւով եւ անցնելով մեկ այլ վայր, այսինքն՝ ապագա դարաշրջան], եւ՝ առեղծվածի բարձրագույն աստիճանը՝ դառնալով աստված՝ Աստու հանդեպ ձգողության արդյունքում, սակայն դառնալով աստվածային լուսին մասնակցելու իմաստով, եւ ոչ թե այն պատճառով, որ անցնում է Աստվածային էության մեջ»: Иоанн Дамаскин. Точное изложение православной веры, пер. и коммент. Д. Е. Афиногенова (и др.), М.: Индрик, 2002, 414 էջ. (Святоотеческое наследие / Православный Свято-Тихоновский богословский институт).– URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ioann_Damaskin/tochnoe-izlozhenie-pravoslavnoj-very/2_12 (դիտված՝ 28.06.2025):

ընթացք, ապա Ը.–Ժ. դարերի քրիստոնեական հեղինակների աշխատություններում³ այս ըմբռնումը նահանջում է այլ շեշտադրման առջև՝ ժամանակը որպես հոգու ներքին շարժում դեպի Աստված: Հենց այս շրջափուլում, արեւելյան քրիստոնեական միատիցիզմի, այդ թվում՝ նորալատոնական տարրերի ազդեցություն տակ սկսեց ավելի ու ավելի հստակորեն ի հայտ գալ թեոզիսի՝ աստվածացման, այսինքն՝ մարդուն անստեղծ կյանքի մեջ մտցնելու խորհուրդներին եւ ծիսական ժամանակին մասնակցելու միջոցով: Ը. դարում առանձնահատուկ նշանակություն ձեռք բերեցին հայ աստվածաբանական եւ հոգեւոր ավանդույթի այնպիսի ականավոր ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են Ստեփանոս Սյունեցին, Հովհան Օձնեցին եւ Խորովիկ Թարգմանիչը, որոնց աշխատություններն զգալի ազդեցություն ունեցան այդ ժամանակի վարդապետական աստվածաբանության, ծիսական բանաստեղծության եւ եկեղեցական մշակույթի ձեւավորման վրա:

Ստեփանոս Սյունեցին թողել է աստվածաբանական պատկառելի ժառանգություն, որն աչքի է ընկնում հանրագիտարանային հարստությամբ⁴:

Նրա Աստվածաշնչյան բնագրերի մեկնաբանություններում մենք կհետեւենք ոչ թե ժամանակի փիլիսոփայական հասկացությանը որպես վերացական կարգույթ, այլ ժամանակի աստվածաբանության ձեւավորմանը, որն արտահայտվում է բանաստեղծական, աղոթքային եւ խորհրդանշական դրույթներով:

Դիտարկենք Ստեփանոս Սյունեցու մեկնաբանությունից «Պատճառք եւ թելադրութիւն Ստեփաննոսի Իմաստասիրի առաջի տեսլեանն Եզեկիէլի» երկից մի հատված. «Յայսմանէ զհինչ արդեւք ցուցանի, թէ ոչ արդեւք ժամանակ ի ժամանակի, վասն զի գարնանային ի ձմեռային եւ յամառնայնոյն ունի, նոյնպէս ամառնայինն ի մէջ աշնանոյն եւ գարնանոյն, եւ ձմեռնայինն՝ ի մէջ երկոցունցն, այլ եւ տարին ի յիսներեկին կամ ի յինն եւ տասներեկին եւ ի տարոջն ամիսն եւ յամսոջն՝ արն եւ յաւուրս՝ տիւն

³ *Скѣ Дионисий Ареопагит, О небесной иерархии* // сочинения / пер. с древнегреч. и коммент. И. М. Концевича. СПб.: Издательство С.-Петербургской Духовной Академии, 2003, էջ 137–210, *Иоанн Дамаскин, Точное изложение православной веры* / пер. и коммент. Д. Е. Афиногенова (и др.), М., Индрик, 2002, էջ 365, *Феодор Студит, Катехезы* / пер. А. Ф. Турилова, М.: Индрик, 2013, էջ 37, *Древний патерик афонский* / сост. архим. А. (Гальцын). Правило веры, М., 2004, էջ 114:

⁴ *Տէս Մ. ՎՐԳ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, Ստեփանոս Սիւնեցի, Բէկրութիւն, 1958, նույնի՝ ճշտումներ եւ յաւելումներ Ստեփանոս Իմաստասէր Սիւնեցույ կենսագրութեան եւ գրութեանց մասին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1966, էջ 438–459, նաեւ՝ Ն. արք. Պողարեան, Հայ գրոցներ, Երուսաղէմ, 1971, էջ 112–115:*

եւ ի տուրնչրան՝ ժամն»⁵: Այս բանաստեղծական եւ միեւնույն ժամանակ խորհրդաբանական հատվածում Սյունեցին արտահայտում է ժամանակի ընկալումը որպես բազմամակարդակ, բնադրված շարժում, որտեղ յուրաքանչյուր միավոր պարունակում է մեկ այլ, օրը պարունակում է մեկ տարի, իսկ տարին՝ մեկ ժամ: Այստեղ ներկայացվածը ժամանակի փիլիսոփայական հասկացությունն է, այլ աշխարհի աստվածաբանական ընկալում որպես ութմիկորեն ստեղծված, որպես մի կառուցվածք, որտեղ ժամանակն ունի խորհրդանշական բնույթ եւ արտացոլում է Աստվածային կարգը: Ժամանակների փոխներթափանցումը (գարունը ձմռանը, ձմեռը ամռանը) ցույց է տալիս, որ ժամանակները չեն բաժանվում, այլ միավորված են իրենց կրկնելիությունը եւ փոխադարձ իմաստով:

Նման մտածողությունը խորապես աստվածաշնչյան եւ խորհրդանշական է. մենք նմանատիպ ութմեր ենք գտնում Իմաստություն Սողոմոն է. 18-ում («ժամանակների սկիզբը, վախճանը եւ միջին մասը, արեգակի շրջանների»), ինչպես նաեւ Ծննդոց Ա. գլխում, որտեղ արարչագործությունը զարգանում է սահմանված ժամանակների միջոցով («Աստուած ասաց. «Թող լուսատուներ լինեն երկնքի տարածություն մէջ, որպէսզի լուսաւորեն երկիրը եւ իրարից բաժանեն ցերեկն ու գիշերը: Դրանք թող լինեն, որպէսզի ցոյց տան տարուայ եղանակները, տօնական օրերն ու տարիները» (Ծննդոց Ա. 14):

Ստեփանոս Սյունեցու համար (ինչպես ամբողջ արեւելյան քրիստոնեական ավանդույթի մեջ)⁶ փուլը պարզապես բնության դիտարկումն է, այլ Նախախնամություն ցուցիչ. ժամանակը փուլային է ոչ թե այն պատճառով, որ կրկնվում է, այլ որովհետեւ պահպանում է Աստուած շնորհած

⁵ Մատենագիրք հայոց, 2, հտ., Ը. դար (յաւելուած), Անթիլիաս– Լիբանան, 2007 էջ 134 (1091):

⁶ Արեւելյան քրիստոնյա հեղինակների աղբյուրները փուլային ժամանակի մասին՝ որպես Նախախնամության աստվածաբանական խորհրդանիշ: Տէն ВАСИЛИЙ ВЕЛИКИЙ, Беседы на Шестоднев («Hexaemeron»), Москва: Издание Московской духовной академии, 1911–1912. В гомилии на тему сотворения (особенно в беседах I–II и IX). Բարսեղն ընդգծում է, որ եղանակները գոյություն չունեն ինքնուրույն, այլ նախատեսված են Աստուած իմաստության ընկալման համար (տէն գլուխ 1, էջ 45–50), МАКСИМ ИСПОВЕДНИК. Творения. Кн. 1: Богословско-мистические и метафизические труды, М., изд-во «Сойкин», 1993–1994:

Մաքսիմոս Խոստովանողն աստվածաբանական տարբերակում է մտցնում ժամանակային հասկացությունների՝ καιρός (սրբազան պահ) եւ αἰών (տարիք, հավերժության ձգտում) միջեւ: Նա պնդում է, որ ժամանակը դեպի Աստված վերելքի ուղի է, եւ ոչ թե պարզապես փուլերի կրկնություն (տէն Ж.–К. ЛАРШЕ, (2013), Время по мысли прп. Максима Исповедника, <http://www.bogoslov.ru/text/3152047.html> (դիտված՝ 10.06.2025):

իմաստը: Ժամանակի փուլային կառուցվածքը, ինչպես ցույց է տրված այս հատվածում, դառնում է փոփոխության մեջ անփոփոխության պատկերակ, օրերի հոսքի մեջ փայլող Աստվածային կարգի նշան:

Ստեփանոս Սյունեցին իր մյուս աշխատության մեջ («Ստեփանոս Հայոց իմաստասիրի եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսի կարճառատ մեկնութիւն շորից աւետարանչանց Քրիստոսի Աստուծոյ») սկսում է իր աշխատանքը բանավեճով այն հերձվածողների դեմ, ովքեր մերժում էին Որդու եւ Հոր հավերժական միասնությունը եւ պնդում, որ Քրիստոսը «...սկիզբն առ ի Մարիամա[յ]»⁷ միայն Կույս Մարիամից իր մարմնավորման պահից: Այս հատվածում նա բանավեճում է նրանց հետ, ովքեր աղավաղում են քրիստոսաբանական ուսմունքը՝ ընդգծելով, որ Աստուծու Որդին սկզբից Հոր հետ էր եւ մասնակցել է աշխարհի արարմանը: Իր դիրքորոշումն ապացուցելու համար Սյունեցին հղում է կատարում Ծննդոց գրքին՝ այն համարելով ոչ թե պարզապես աշխարհի սկզբի մասին պատմություն, այլ Լոգոսի մասին հայտնություն, որը փրկության համար մարդ դարձավ եւ մեզ նման դարձավ ամեն ինչով՝ բացի մեղքից:

Բնութագրական է, որ Ստեփանոսը Քրիստոսի տոհմաբանությունն սկսում է հետեւյալ հիշատակմամբ. «Յուզա ծնաւ զՓարէս եւ զԶարա ի Թամարա»⁸՝ այդպիսով ընդգծելով տեսանելի պատմական տողի սկիզբը, որը ներառում է նաեւ Փրկչին: Այս մանրամասնությունը նշանակալից է. տոհմաբանության մեջ այս կոնկրետ մեկնարկային կետի ընտրությունը ցույց է տալիս աստվածային ծրագրի կապը մարդկային մեղքի իրական, երբեմն դրամատիկ պատմության հետ: Ստեփանոս Սյունեցու համար տոհմաբանությունը դառնում է ապացույց այն բանի, որ հավերժական Լոգոսը ոչ միայն գոյություն ունի ժամանակից դուրս, այլեւ գիտակցաբար մտնում է իր հունի մեջ՝ աշխարհը փրկելու համար: Այստեղ ժամանակի ընկալումը բացահայտվում է կրկնակի բանալիով: Մի կողմից, սա պատմության ժամանակն է՝ Հուդայից մինչեւ Քրիստոս սերունդների հաջորդականությունը՝ իր բոլոր հակասություններով եւ ողբերգությամբ: Մյուս կողմից, սա Լոգոսի հավերժությունն է, որը գոյություն ունի ժամանակից դուրս, բայց միավորվում է դրա հետ փրկության համար: Ժամանակավոր-

⁷ Մատենագիրք Հայոց, 2. հտ., Ը. դար (յաւելուած), Անթիլիաս-Լիբանան, 2007 էջ 156 (1091):

⁸ Մատենագիրք Հայոց, 2. հտ., Ը. դար (յաւելուած), Անթիլիաս-Լիբանան, 2007 էջ 156 (1091):

րի եւ անժամանակի այս կապի մեջ, ինչպես ցույց է տալիս Ս. Սյունեցին, թաքնված է Մարմնացման առեղծվածը⁹:

Հովհան Օձնեցին Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում որպես հոգեւոր առաջնորդ, որի ծառայությունը տեղի է ունեցել լուրջ փորձությունների եւ փոփոխությունների ժամանակաշրջանում: Նրա գործունեությունը բնութագրվում է ոչ միայն աստվածաբանական եւ կանոնական բարեփոխումներով, այլեւ կրոնական ավանդույթի եւ ժամանակի քաղաքական իրողությունների միջեւ նուրբ հավասարակշռությամբ: Նրա ղեկավարությամբ կարեւոր քայլեր են ձեռնարկվել հայ քրիստոնեական ինքնությունը պահպանելու համար արտաքին ճնշման պայմաններում: Օձնեցին թողել է հարուստ ժառանգություն՝ աստվածաբանական վեճեր՝ կապված քրիստոսաբանությանը, Քաղկեդոնի ժողովի հարցերին եւ այլ: Նրա ժառանգությունը ներառում է նաեւ ծիսական ստեղծագործություններ, հիմնականում շարականներ, որոնք սերտորեն կապված են ութ ձայնի համակարգի հետ, որտեղ Օձնեցին գաղափարակիցն էր Ստեփանոս Սյունեցու¹⁰: Այս ութ ձայնի կառուցվածքը որոշում է շարականների հերթականությունը ծիսական փուլում եւ ձեւավորում է ժամանակի ընկալումը որպես սրբազան ութմ, որտեղ փրկարար իրադարձությունների հիշողությունը կրկին կենդանանում է: Այս գաղափարն սկիզբ է առնում աստվածաշնչյան ավանդույթներից եւ առաջին անգամ արձանագրվել է Հին Կտակարանում (Սաղմոս 2. 1): Հուդայականության մեջ կա ութերորդ օրվա հատուկ կարգավիճակի գաղափար, հիմնականում տոների համապատկերում: Այսպիսով՝ թորայում ութերորդ օրը սրբացման, ամբողջականացման եւ Աստծուն նվիրվածության օր է (Ղեւտ. ԻԳ. 36), որն առանձնացված է Սուկկոտի տոնից եւ խորհրդանշում է Աստվածայինի հետ հանդիպման նոր փուլ, որը դուրս է գալիս բնական փուլից: Բացի այդ, ութերորդ օրը թլպատու-

⁹ Տե՛ս Մ. D. FINDIKYAN, The Commentary on the Armenian Daily Office by Bishop Stepanos Siwnec'i († 735), *Orientalia Christiana Analecta*, 2004, исследование литургического контекста творчества Сянеци:

¹⁰ ԱՐՓԻ ՎԱՐԳՈՒՄՅԱՆ, Սուրբ Հովհան Օձնեցու հեղինակած շարականները, «Ծագումն արեւու արեւելեան ճառագայթի տուն թորգոմայ. Ի գերազանց լուսոյն մեզ առաւտէ սուրբ Յովհաննէս, Ձահ անշիջանելի, Հայոց հայրապետ» (շարական սբ. առաքելոյն Յովհաննու եւ Աւանգետոյն, Դձ մանկունք) (ԱՐՓԻ ՎԱՐԳՈՒՄՅԱՆ, Սուրբ Հովհան Օձնեցու հեղինակած շարականները [Թվային միավոր]. – Մուտք գործելու եղանակը՝ <https://artsakhlib.am/wp-content/uploads/2021/01/Արփի-Վարդումյան-Սուրբ-Հովհան-Օձնեցու-հեղինակած-շարականները.pdf> (մուտքը՝ 12.07.2025 թ.):

մը (Մենդ, ԺԷ. 12) խորհրդանշում է Ուխտի մեջ մտնելը՝ մարդու կյանքում սրբազան ժամանակի սկիզբը: Բայց անկասկած իր արմատներն ունի ավելի հին նախապատմական գաղափարներում: «Ութ» թիվը երգեցողության համակարգի համապատկերում կրում է նախատիպային սրբազան իմաստ, որը կապված է ամբողջականության, նորացման եւ նոր փուլի սկզբի հետ¹¹: Կառլ Գուստավ Յունգի եւ նրա դպրոցի հետազոտությունների համաձայն՝ ութը (որպես 4+4 կառուցվածք) խորհրդանշում է բարձրագույն ամբողջականությունը եւ հանդես է գալիս որպես կրկնվող մոտիվ հնագույն դիցաբանություններում¹²: Այս համապատկերում ութանկյուն համակարգը ձեւավորում է ժամանակի հատուկ ընկալում ոչ թե որպես գծային հաջորդականություն, այլ որպես ռիթմիկորեն կրկնվող սրբազան փուլ, որտեղ յուրաքանչյուր ձայն ներկայացնում է որոշակի հոգեւոր եղանակ:

Հայրաբանական աստվածաբանության մեջ արարչագործության յոթ օրերից հետո ութերորդ օրը խորհրդանշում է ոչ թե շարունակություն, այլ ժամանակի հաղթահարում՝ բացահայտելով հարություն եւ նոր արարչագործության իրականությունը¹³:

Ստեփանոս Նախավկային նվիրված շարականի մի հատվածի ուսումնասիրությունը վկայում է ծիսական ժամանակի ընկալման առկայության մասին:

«Նահատակ բարի Քրիստոսի եղեր այսօր ի միջի մեռում.

եւ մտեր ի վերնատունն խորհրդոյ յափտենականի:

Որ ընտրեցար ի դասս երկնաւոր գօրացն.

պսակեցար ի Թագաւորէն.

զանաթառամ զպսակն.

եւ մկրտեցար արեամբդ քո սրբոյ.

առաջին վկայ Քրիստոսի Սուրբ Ստեփանոս.

նախասարկաւագ մեծ...»¹⁴:

Այս շարականում Սուրբ Ստեփանոսի մահվան երգեցողությունն ընկալվում է ոչ թե որպես վերջնական իրադարձություն, այլ որպես «ութերորդ օրվա» ուղղությամբ վախճանաբանական քայլ, որի շնորհիվ ծիսա-

¹¹ Տէս E. WERNER, The Origin of the Eight Modes of Music (Octoechos) // Contributions to a Historical Study of Jewish Music / ed. by E. Werner. [New York :] Ktav, 1976, էջ 104–148:

¹² Տէս Մարական, Каноны и гимны Армянской Церкви, Пер. с древ. арм., вступительная статья и комментарии Л. Аюпяна., Ер., 2017., Սարգիս Խաչենց, Принтинфо, էջ 32:

¹³ D. A. STREZA, 2017, Aspecte ontologice ale timpului liturgic' [Ontological aspects of Liturgical time], Revista Teologică [Theological Review], 3, 139–151:

¹⁴ Մատենագիրք Հայոց, ԺԴ. հտ., էջ 1448 (1617):

կան հիշողությունը նահատակի շարձարանքները վերածում է արդյունավետ հարուստիան: Ժամանակի ընկալման այս ընթացքը՝ մահվան միջով դեպի հավերժություն, հաստատել են վաղ քրիստոնյա աստվածաբանները եւ պատարագագետները¹⁵:

Հովհաննես Օձնեցու աշխատություններից «Ատենաբանութիւն»-ը պարունակում է աստվածաբանական խորհրդածություն, որում հստակորեն ուրվագծվում են քրիստոնեական ավանդույթին բնորոշ ժամանակի հիմնական կարգույթները՝ փուլային, գծային ու վախճանաբանական. «Եւ ընդ գիշերոյ շարալծեալս այս մերկանայ ի մէնջ զգալի լույսս արեգական եւ լուսնի, ի բաց դնելով զղամպարունակ պաիծարութիւնն. զի Տէր ինքնին եղեցի մեզ լոյս մշտնջենական, եւ փառք Նորա մեզ փոխանակ տուրնջենային լուսոյ: Եւ զի սահմանաւ դուն ինչ ի վերայ սորա ասացից, սա է նախագոյակ լուսոյն ծնաւդ, եւ սկիզբն զէակսս գոյացուցանողացն աւուրց: Սա է առ երկս զիւրն կոչաւդ ճարտարապետ եւ առ հանգիստ: Սա է անմահութեան պտղոյն պտղաբերիչ»¹⁶:

Նախ, տեքստը ցույց է տալիս ժամանակի փուլային ընկալում. արեւի եւ լուսնի լույսը, որը հասանելի է նույնիսկ գիշերը, ոչ միայն բնական երեւույթ է, այլեւ արարչագործության ութիմի եւ կարգուկանոնի նշան: Ինչպես Մենդոց գրքում լուսատուները կոչվում են «ժամանակների նշաններ» (Մննդ. Ա. 14), այնպես էլ Օձնեցու երկում նրանք կանխատեսում են «հավերժական լույս»: Ժամանակի այս ընկալումը՝ որպես Աստծու սրբագործած ութիմ, առկա է նաեւ Սուրբ Բարսեղ Մեծի երկերում¹⁷:

Այնուհետեւ «սա է նախագոյակ լուսոյն ծնաւդ, եւ սկիզբն զէակսս գոյացուցանողացն աւուրց» արտահայտությունը մատնանշում է ժամա-

¹⁵ Տէս Մ. P. FOLEY, On the Feast Stephen, On the Feast of St. Stephen // New Liturgical Movement : официальный сайт, URL: <https://www.newliturgicalmovement.org/2022/12/on-feast-of-stephen.html> (գրտված՝ 12.07.2025):

¹⁶ Մատենագիրք Հայոց, Զ. հտ., Ը. դար (յաւելում), Անթրիխս-Լիբանան, 2007 էջ 30:

¹⁷ Բարսեղ Մեծը իր «Յաղագս վեցարեալ արարչութեան»-ում, մասնավորապես վեցերորդ քարոզում, բացահայտում է փուլիկ ժամանակի հասկացությունը՝ երկնային մարմինների գործառույթի աստվածաբանական ըմբռնման միջոցով: Նա նշում է, որ մարմիններն ստեղծել է Աստուած ոչ թե ճակատագրեր կամ պատահական իրադարձություններ կանխատեսելու, այլ ժամանակի չափման մեջ կարգուկանոն հաստատելու համար, որն արտահայտվում է օրերի, ամիսների եւ տարիների փուլերով. «...մարմիններն ստեղծվել են ժամանակների, օրերի եւ տարիների ցուցիչ ծառայելու համար՝ մարդկային կյանքի օգտին... ժամանակների, օրերի եւ ամիսների փոփոխությունները, արեւի, լուսնի եւ աստղերի վերադարձը... ծառայում են կյանքի օգտին»: Творения святителя Василия Великого, Архиепископа Кесарии Каппадокийской, часть 1, М., 1891, էջ 93–101 (Беседа 6-я, «О светилах»):

նակի գծային կառուցվածքը, որը կապված է աշխարհի արարման աստվածաբանական գաղափարի հետ որպես պատմական գործողություն, որը նշանավորել է մարդկային պատմության սկիզբը: Այս շարակարգում ժամանակն ընկալվում է որպես շարժում ծագման կետից՝ արարչագործությունից, դեպի հավերժության մեջ ավարտ: Նմանատիպ դատողություն է հանդիպում Օգոստինոս Երանելի «Խոստովանություններ» 11-րդ գրքում, որտեղ նա խոսում է ժամանակի մասին («Ահա թե ինչու է ինձ թվում, որ ժամանակը ոչ այլ ինչ է, քան ձգում, բայց ինչի՞: Չգիտեմ, գուցե հոգու»):¹⁸, որն ուղղված է Աստծուն:

Վերջապես, հատվածի երրորդ մասը՝ («Սա է առ երկս զիւրն կոչաւ ճարտարապետ եւ առ հանգիստ: Սա է անմահութեան պտղոյն պտղաբերիչ»)¹⁹, բացահայտում է վախճանաբանական չափումը: Այստեղ խոսքը ժամանակավորից դեպի ոչ պատմական գոյության անցման մասին է, որտեղ Աստված դառնում է ոչ միայն սկիզբը, այլև ժամանակի լրիվությունը: Խոսքը վերաբերում է «ութերորդ օրվա» գաղափարին՝ հավերժության եւ վերափոխման խորհրդանիշին: Սուրբ Գրիգոր Նյուսացին ութերորդ օրը նկարագրում է որպես «ապագա դարաշրջանի օր», որը գալիս է ժամանակի ավարտից հետո եւ նշանակում է մի վիճակ, որում «ժամանակը դադարում է»²⁰:

Օձնեցու ժամանակի ընկալումն ուսումնասիրելիս կարելի է վերլուծել ինչպես շարականների կառուցվածքը՝ դրանց ութմը, ծիսական փուլը եւ օրերի խորհրդանշականությունը, այնպես եւ աստվածաբանական միտքը, որտեղ ժամանակն ընկալվում է որպես արարչագործությունից դեպի հավերժություն շարժում: Երկու մակարդակներն էլ բնաստեղծական եւ դոգմատիկ, բացահայտում են հայկական ավանդույթում ժամանակի քրիստոնեական ընկալման ամբողջական պատկերը:

726 թվականի Մանազկերտի ժողովը կարելու փուլ էր Հայ Եկեղեցու պատմության մեջ, որն ամրապնդեց նրա հավատարմությունը մարմնացած Աստծու մարմնացած Բանի մեկ բնություն Ալեքսանդրյան վարդապետու-

¹⁸ Sés AVRELIJ AVGUSTIN, Исповедь / Дарь, М., 2005, էջ 440–445:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ «Երբ այս անցողիկ ժամանակը դադարի, որի ընթացքում մեկ բան է առաջանում, իսկ մյուսը՝ կործանվում, ... այդ ժամանակ, անկասկած, այս շաբաթը, որը չափում է ժամանակը, նույնպես կավարտվի, եւ նրա տեղը կգրադեցնի ութերորդ օրը»: ГРИГОРИЙ НИССКИЙ. О шестодневе и восьмом дне, https://azbyka.ru/otechnik/Grigoriy_Nisskij/o_shestodneve/ (դիտված՝ 12.07.2025):

թյանը²¹: Այդ ժամանակի բանավեճերի կենտրոնում էր այն հարցը, թե ինչպես են կապված Քրիստոսի անձի մեջ աստվածայինն ու մարդկայինը²²:

Խոսումիկ Թարգմանիչը՝ ժամանակի ականավոր աստվածաբաններից մեկը, իր աշխատության մեջ «Խոսքովայ Թարգմանչի Հայոց առ այնոսիկ որ ասեն բնութեամբ անձեւ անսկզբն ընկալեալ մարդկութիւն Աստուած Բան ի Կուսէն» ձգտել է ոչ միայն արտացոլել Քրիստոսին երկու սուբյեկտների բաժանելու սպառնալիքը, այլև ավելի խորը բացահայտել Նրա անձի մեջ հավերժականի եւ ժամանակավորի միության խորհուրդը: «Նախ քան զամենայն յաւիտեանս ծնեալ յԱստուծոյ Հաւրէ եւ Որդի Աստուծոյ, յետ ժամանակի ծնեալ նույն եւ ի մաւրէ ըստ մարմնոյ եւ Որդի մարդոյ, եւ պակաս ոչ երկու որդիք, այլ մի՝ եւ միայն Որդի Աստուծոյ մարմնացեալ, մարդացեալ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, եւ այն, որ ունէր ի Հաւրէ անժամանակաբար բնութիւն հասարակական եւ դէմ առանձնական եւ յատկական, նոյն ինքն եղեւ ըստ ժամանակի եւ մարդ հանդերձ բնութեամբ եւ դիմաւ առանձնաւորութեամբ»²³: Ժամանակի կատեգորիան հատուկ դեր է խաղում այս ուսմունքում, եւ պատահական չէ, որ Խոսքովիկն ինքը շեշտում է դա իր դատողություններում: Նա պնդում է, որ Աստծու Որդին նախեւառաջ հավիտյան ծնված է Հորից՝ ժամանակից հետո, նույնից եւ մարմնով եւ միեւնույն ժամանակ մնում է Աստծու միակ Որդին, որը մարդ դարձավ: Այստեղ ժամանակը հանդես է գալիս ոչ թե որպես վերացական փիլիսոփայական հասկացություն, այլ իբրեւ անմիջական

²¹ «Որդի Աստեւծոյ, ճշմարիտ Աստուծոյ եւ ճշմարիտ մարդու, երկուսն էլ բնութիւնները միացած են ոչ խառնուրդով, այլ անձնային միասնութեամբ»: Кирилл Александрийский, О воплощении Слова Божия / пер. с греч., коммент. и предисл. В. Л. Григорьева, М., изд-во Московской Патриархии, 2001, էջ 45 [09:35, 29.06.2025], «Քրիստոսում երկու բնութիւնների միացումը ոչ միայն չի խախտում նրանց հատկութիւնները, այլ հաստատում է նրանց միասնութիւնը մէկ անձնութեան մէջ»: Григорий Нисский, Богословские произведения / пер. с греч., введ. и примеч. В. В. Кузнецова. — Москва : Изд-во Московской Патриархии, 1990, էջ 112:

²² Այս ձեւակերպումը ծագել է աստվածաբանական բանավեճերում, առաջին անգամ կիրառել է Ապոլինար Լաոդիկացին, ապա զարգացրել եւ հստակեցրել է Սուրբ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին՝ նեստորականության դէմ պայքարելիս: Կյուրեղը մերժում էր Քրիստոսի անձի բաժանումը երկուսի, հաստատելով անձի եւ երկու բնությունների միասնությունը, որոնք չեն խառնվում եւ չեն փոխվում»: А. Спасский, Аполлинарий Лаодикийский, историческая судьба сочинений с кратким очерком его жизни, https://azbyka.ru/otechnik/Anatolij_Spaskij/apollinarij-laodikij-skiy-istoricheskaja-sudba-sochinenij-apollinarija-s-kratkim-ocherkom-ego-zhizni/ (դիտված՝ 29.06.2025).

²³ Մատենագիրք Հայոց , Զ. հտ., Ը. դար (յաւելուած), Անթիլիաս–Լիբանան, 2007 էջ 641 (1091):

սահման, որը բաժանում է Որդու անսկիզբ ծնունդը աստվածայինից՝ Նրա մարմնով ծնունդից: Խոսքովիկն այս պահը անվանում է «ժամանակից հետո»: Այսպիսով՝ նա նշում է, որ մարմնացումը տեղի է ունեցել ոչ թե պատմությունից դուրս եւ ոչ թե հավերժության մեջ, այլ որոշակի ժամանակում, որն Աստված ընտրել է մարդու փրկության համար:

Խոսքովիկի ընկալմամբ ժամանակը դառնում է ամենակարեւոր աստվածաբանական կարգույթը: Այն օգնում է հասկանալ, թե ինչպես է հավերժական Բանը, մնալով անփոփոխ Իր աստվածային էության մեջ, մտնում պատմական իրադարձությունների ընթացքի մեջ եւ դառնում ժամանակի մասնակից՝ մնալով նույն Աստծու Որդին. «Ձիարդ եւ Պաղոս ասէր, թե ոչ էր նույն, «Յիսուս Քրիստոս ի փառս երէկ եւ այսաւր, նոյն եւ յաւիտեանս»²⁴: Այս տարբերակումը թույլ է տալիս Խոսքովիկին մերժել Քրիստոսին երկու անձի բաժանելու փորձերը եւ այն գաղափարը, որ մարմնացումը աստվածային եւ մարդկային սկզբունքների միաձուլում էր: Ժամանակավոր ծնունդը չի խախտում Լոգոսի ամբողջականութունը, այլ վկայում է Նրա կողմից մարդկային բնության կամավոր ընդունման եւ պատմության մեջ մտնելու մասին՝ հանուն փրկության: Այս հասկացողութունը թույլ է տալիս մեզ եզրակացնել, որ Խոսքովիկ Թարգմանիչի քրիստոսաբանության մեջ ժամանակի կարգույթը պարզապես մարդկային գոյության պայման չէ: Ժամանակը դառնում է փրկության նշան եւ պայման, այն հատկանիշը, որի միջոցով հավերժական Աստված հայտնվեց աշխարհում՝ առանց դադարելու լինել այն, ինչ Նա կա հավերժությունից: Խոսքովիկն ինքը շեշտում է այս կետը՝ ցույց տալու համար, որ մարմնացումը պատրանք կամ առասպել չէ, այլ պատմության իրական իրադարձություն, երբ հավերժական Բանը մտավ ժամանակի մեջ՝ հանուն մարդու փրկության²⁵:

Ը. դարի հայ հեղինակներ Ստեփանոս Սյունեցու, Հովհաննես Օձնեցու եւ Խոսքովիկ Թարգմանիչի աստվածաբանական գրվածքներում ժամանակի կատեգորիան բացահայտվում է որպես բազմաշերտ եւ աստվածաբանորեն հարուստ հասկացություն: Ստեփանոս Սյունեցու մտորումներում գերիշխող պատկերը ժամանակի՝ որպես ծիսական փուլի պատկերն է, որտեղ երկրային պատմութունը շարականների կառուցվածքի եւ ուժ

²⁴ Նույն տեղում էջ 665:

²⁵ Տես Կ. ԲԱՐԴ, Церковная догматика том I, ББИ Св. Апостола Андрея, М., 2007, էջ 152:

ձայնավոր համակարգի միջոցով վերածվում է սրբազան ուրթմի: Հովհաննես Օձնեցու գրչի ներքո ժամանակը հանդես է գալիս որպես ուղի՝ արարչագործությունից՝ «օրերի սկզբից»՝ պատմական գոյություն միջով մինչև վախճանաբանական խաղաղություն, քրոնոսի սահմաններից այն կողմ: Խոսքովիկ Թարգմանիչի աշխատություններում շեշտը տեղափոխվում է ժամանակի ստերիոլոգիական չափման վրա, այն լի է վերականգնման եւ գալստյան սպասումով, որտեղ հիշողությունը, հավատքն ու հույսը դրոշմված են Եկեղեցու հոգեւոր փորձառության մեջ: Միասին այս հեղինակները ձևավորում են ժամանակի ամբողջական քրիստոնեական ընկալում որպես արարչագործությունից դեպի հավերժություն շարժում՝ անցնելով դոգմատիկ որոշումների միջով:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ստեփանոս Սյունեցի, Հովհան Օձնեցի, Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Ժամանակ, հավերժություն, աստվածացում, շարական, սրբազան ուրթմ, ութերորդ օր:

РЕЗЮМЕ

Период VIII–X веков представляет собой важный этап переосмысления категории времени в духовной традиции: от космологического и исторического её понимания к ритуальному, онтологическому и сотериологическому. В это время наблюдается постепенный переход от восприятия времени как внешней последовательности исторических событий к осмыслению его как формы внутреннего духовного становления личности. Теология времени всё меньше опирается на хронологические и причинно-исторические схемы и всё больше раскрывается в горизонте символа, молитвенного опыта и обожения. Если в предыдущие века, особенно в V–VII вв., представление о времени сохраняло черты античного мировоззрения – как о течении сотворённых, направляемых и контролируемых Богом событий, – то в сочинениях христианских авторов VIII–X вв. акцент постепенно смещается: время начинает осмысляться как внутреннее движение души к Богу. Под влиянием восточно-христианского мистицизма, включающего элементы неоплатонической мысли, всё более отчётливо

проявляется идея теозиса – приобщения человека к нетварной божественной жизни через участие в таинствах и в сакральном, ритуальном времени.

В VIII веке особое значение приобретают такие выдающиеся представители армянской богословской и духовной традиции, как Степанос Сюнеци, Ован Одзнеци и Хосровик Переводчик, чьи труды оказали существенное влияние на формирование богословия, обрядовой поэзии и церковной культуры того времени.

SUMMARY

The period from the eighth to the tenth centuries represents a crucial stage in the re-evaluation of the category of time within the spiritual tradition: a shift from its cosmological and historical understanding toward a ritual, ontological, and soteriological one. During this time, we observe a gradual transition from perceiving time as an external sequence of historical events to interpreting it as a form of inner spiritual development of the person. The theology of time becomes less dependent on chronological and causal-historical schemes and increasingly unfolds within the horizon of symbol, prayerful experience, and deification.

If in previous centuries, particularly in the fifth to seventh centuries, the concept of time retained features of the ancient worldview – as a flow of created events directed and governed by divine providence – then in the writings of Christian authors of the eighth to tenth centuries the emphasis gradually shifted: time began to be understood as the inner movement of the soul toward God. Under the influence of Eastern Christian mysticism, which incorporates elements of Neoplatonic thought, the idea of theosis—the participation of the human being in the uncreated divine life through engagement in the sacraments and in sacred, ritual time—became increasingly apparent.

In the eighth century, particular significance was acquired by such outstanding representatives of the Armenian theological and spiritual tradition as Stepanos Syunetsi, Hovhan Odznetsi, and Khosrovik the Translator, whose works exerted a substantial influence on the formation of theology, liturgical poetry, and the ecclesial culture of that period.

